

Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА
КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

(өөредилге албан черлериниң 5-9 класстарынга)

КЫЗЫЛ – 2021

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ниити характеристиказы.....	4
Төрээн (тыва) чогаалды өөредийн сорулгалары.....	7
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн өөредилге планында туружу	9
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ужур-уткалыг кезээ.....	10
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн кол ниити өөредилге деңгээлге шидгээткениин түннелдери.....	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	33
5 класс (68 ш.).....	33
6 класс (68 ш.).....	41
7 класс (68 ш.).....	49
8 класс (68 ш.).....	56
9 класс (68 ш.).....	64
Класстан дашкаар ажылдар.....	74
Эртемни өөрөнгөин түннээр байдалдар болгаш аргалар.....	78
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн шидгээткениин түннелдери.....	81
Ажылчын программанын сорулгаларын боттандырар байдалдар.....	86

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдынган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандырарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннун амыдыралындан, улустун аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнун билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшकिनниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медерелдии-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрээн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шиңгээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөрөнгениниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрөткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогуумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шиңгээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медегерелдии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарында хамаа-рыштыр шүгүмчүлөлдиг чүүлдерни, үнөлөлдөрни бодунуң деңгели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларында, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунда хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунда кижизидер ажылдар;

– тыва дылында, ёзу-чаңчылдарында хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

–

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүме ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраарынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

---

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажылдап кылдырган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажылчын программаның тургузукчулары школазының угланышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрниң чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерниң ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Шии «Буянның амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижини-Бүрүс», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Ши «Чаргы».

Танова Е. Т. Ши «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргеш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Элляй С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Таңды кежии»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап орап»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыбы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң».

Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта» .

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунун хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажил-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунун туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш оон төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустун аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда оон салдарын тодарадып билир;
- улустун аас чогаалының онзагайын илередип, оон аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустун аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

- чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдerti чугаалап билир;
  - маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;
  - чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;
  - чогаалды рольдап аянныг номчуур;
  - өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;
  - сөзүглелге план тургузуп билир;
  - сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдerti чугаалаары;
  - пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;
  - салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;
  - чогаалда тоожукчу маадырның омур-хевирин ылгап билир;
  - чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;
  - төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).
- Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:*
- уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;
  - улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;
  - улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй талалыын сайгарып билир;
  - хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;
  - тоолдарның угаан-меделер сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;
  - буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
  - үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;

- өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
- үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаш амыдырал дугайында өөрөдиглиг сөстөрүниң утказын тодарадып билир;
- өөрөнип турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндөзүнүн илереди билир;
- авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
- тоолдар маадырларының аажы-чаңыга, оларның хөдөлүшкүннөргө үнөлөдү берип билир;
- басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин, мугулай чоруун сойгалап болгаш сайгарарып билир;
- басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөрөдиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
- пейзаж дузасы-биле маадырларның иштики аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илереди билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаш идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының овор-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаш ийшиги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнөлөп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөрөнип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билинге дүүштүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;

- *план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;*
- *төөгүлүг болуушкуннарга даянын, чогаалды сайгарып билир.*

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шиңгээдип алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянынг, тода эдерти чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- шүлүктүн темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;
  - аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
  - тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;
- төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээдир;
  - төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;
  - чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;
  - улустун ырларын күүседип билир;
  - алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;
  - өөрөнгөн тоолдарыңа дөмөйлөштүр бодунуң тоолдарын чогаадыр;
  - бурят болгаш тыва үштөөн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);
  - басняда авторнуң туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;
  - «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;
  - басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
  - басняны рольдап аянныг номчуур;
  - проза чогаалындан үзүндүнү аянныг номчуп күүседир;
  - чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
  - тоожунуң маадырларыңа деңнелгелиг характеристика берип билир;
  - маадырларга портрет тургузуп билир;
  - чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
  - маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
  - шии чогаалының улустун аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
  - чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
  - чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
  - дыңнаан азы номчаан сөзүглелдинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

– башкының дагзып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажилдарын күүседип шыдаар;

– дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарына авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырына ооң салдарын тодарадып билир;

– автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

– чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чурруунуң онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;

– идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;

– чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;

– «легенда» болгаш «миф» деп билишикиннерниң онзагайын тодарадып билир;

– чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

– төөгү чугааларда хөөредишикин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;

– тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

– тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

– йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаш тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

– алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;

– алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

– хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың омурун дамчыштыр чурраанының онзагайын билир;

– тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;

– көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

– сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;

– чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

- *Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;*
- *басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунун онзагайын билир, катаптап турар;*
- *чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;*
- *чогаалда чырыттыңан болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;*
- *персонаж болгаш прототип, авторнуң оуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;*
- *сөзүглелде янзы-бүрү оур-хевирниң ужур-утказын (кижиниң оуру, бойдустуң оуру, үениң оуру, чылдың оуру, дириг амытанның оуру, болуушкуннуң оуру, бир чүүлдүң оуру) билир;*
- *тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;*
- *аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның оур-хевирин деңнеп билир;*
- *шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;*
- *маадырларның чугаа-домаа, хөделишкуннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;*
- *чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдerti чугаалаар;*
- *башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.*

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- *бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;*
- *эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;*
- *эпостуң кол маадырларының оур-хевирин ажыдып билир;*
- *чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;*
- *чогаалдарда символиктиг оурларның делгем ужур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;*
- *төрээн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;*
- *авторнуң тоожуушкунунун онзагайын илередип билир;*
- *кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның ужур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;*

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарында дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегеп билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаи байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаи маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаи шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаи чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөренген чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаи, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг оворларның делгем ужур-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң утказын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеязын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;
- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;
- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;
- символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- З. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир;
- аянның номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыышкыннарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- *кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге уран чүүлдүң бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;*
- *чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң аразында харылзаалыын шиңгээдип алыр;*
- *литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билишикиннерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чогуумчалыг ажыглаар;*

– бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шиңгээдир;

– новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыггалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;

– тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарыга салдарын каксы билир;

– либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарыга ужур-дуказын билир;

– очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;

– чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар ишитпирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;

– кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;

– мөңгө үе, сагыш-сеткилдиң арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;

– чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;

– чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дуказы-биле тодарадып билир;

– сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;

– чогаал аттарының, ооң иштинде окур-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

– тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

– төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
- бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынгга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шиңгээдир, эртем-билигге чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

– *ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;*

– *тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;*

– *литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдыҥ сайзыраарынга салдарлыын билир;*

– *литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарынга барымдаалап илередип билир;*

– *орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралыныҥ оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медегер билит турар;*

– *Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;*

– *эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;*

– *баллада жанрыныҥ композициязыныҥ онзагайын тодарадып билир;*

– *чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгыныҥ овурун илередирде, дылдыҥ чурумалдыг аргаларын ажыглааныныҥ дээштиин тайылбырлап билир;*

– *маадырларныҥ сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарныҥ дылыныҥ онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;*

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижсектерлиг аас болгаи бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаи билишикиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ништи овурун тургузуп билир;
- совет болгаи тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланыышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаи «октаргай» деп билишикиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаи оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдиң ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаи Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН²

5 класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	Ном дугайында сөс	1	Чогаал – уран чүүлдүң бир хевири, чогаалдарда болуушкуннар төрөөн чуртунуң төөгүзүнүң, төөгүлүг хүннериниң бадыткалдыг арыннары, херечизи дээрзин билип алыры. Литературлуг маадырларның овор-хевири, оларның кылып чоруур ажыл-чорудулгазы, хөделиишкиннери – сайгаржып чугаалажыр чүүл дээрзин билип алыры. Кижиниң бүрүзүнүң чуртталгазында чечен чогаалдың салдарын тодарадыры. Ном болгаш оң маадырларының дугайында чугаага киржири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Ном»	1	Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Номчаан чогаалын сайгарып чугаалажырынга идепкейлиг киржилгелии. Автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон-даа өске номну белеткеп үндүрер ажылдакчылар дугайында медээ-биле таныжары. Аянның номчулганы күүседип билири. Ном, оң кижиниң амыдыралына ажык-дузазының дугайында чугаага киржири
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө» Чогаал теориязы. Деңнелге	1	Шүлүктүң темазын тодарадып билири. Неологизм сөстөрниң утказы-биле ажылдап билири. Колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон-даа өске чаа сөстөр-биле ажыл. Аянның номчулганы күүседип билири. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргалары – деңнелгелерни тып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының сөзүглелде салдарын тодарадып билири

² Тематиктиг планнаашкын чижек хевирде болганда, ажылчын программаларның тургузукчулары боттарыны-биле шактар үлелгезин таарыштырып ап болур.

Проза	Сарыг-оол С. А. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	2	Чогаалчының намдарында элээди чылдарын, көшкүн тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралы, ёзу-чаңчылдары-биле холбап, деңней сайгарып билири. Чогаал маадырларынга характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларын эге класска өөрөнгенинге даянып тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры. Чогаал маадырларының иштики делегейин бойдус чурумалын дамчыштыр тодарадып билири. Чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредери, оларның аразында харылзааны тодарадып билири
Эгэртинмес эртине байлак – аас чогаалы			
Аас чогаалы	Улустуң аас чогаалы. Тоолдар	1	Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажы-чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билири. Улустуң аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы-чаңының дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап билири. Улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарып билири. Улустуң аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билири. Улустуң аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылып билири
	Хуулгаазын тоолдар «Тос оолдуг Доктагана кадай»	2	Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадып билири. Номчаан тоолунуң утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдып, тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын хевирлээринге хуулгаазын тоолдарның салдарын тодарадыры. Тоолдарның өөредиглиг утказын илередири
	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол»	2	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаанын дыңнакчыга тайылбырлыг дамчыдып шыдаар харык-шинээ. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билири. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмге хамаарыштыр чугаага киржип, сайгарып билири
	Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы»	1	Тоолда кол бодалды илередири. Маадырларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын тодарадып билири. Номчаан тоолунга хамаарышкан айтырыгларга харыылап,

			сайгарып билири
	«Чеди иелиг Чес-Мыйыс»	1	Тоолда чырыттыг чагай сеткилди илередип билири. Тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгап билири
	«Кускун биле Үгү» Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1	Тоолдарның идея-тематиктиг угланышкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадып билири. Овур-хевирлерни ылгап билири. Тоолдарның дылының онзагайын тодарадып, оларның кол бодалды көргүзеринге салдарын илередип билири. Диалог чугааның салдарын билири. Команда бооп, бөлүктешип, диалог чугаа тургузуп ажылдап билири. Тоолдарда эпитеттин салдарын тодарадып, сайгарып билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Леонардо да Винчи. Притча «Итпиктер болгаш оларның оолдары». «Пеликан»	1	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херекчок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү – мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнуң туружун тодарадыры. «Бак сагыштың долузун» дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	1	Үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билири. Тыва үлегер домактарның утказын тодарадып билири. Үлегер домактарның делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг утказын тодарадып билири. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген утканың тодарадынын илередип билири. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаары
Класстан дашкаар номчулга	Будуп Б. К. «Пословицы и поговорки тувинского народа» (шилилге-биле)	1	Орус болгаш тыва үлегер домактарда кижилерниң өттүнери күзенчиг эвес аажы-чаңын деңнеп, сайгарып билири. Башкының дузазы-биле билдинмес сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын тайылбырлыг сайгарып билири. Үлегер домактарның сургаалдыг утказын тодарадыры
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Бурят улустуң аас чогаалы. Триада	1	Көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларын деңнеп, сайгарып (ниити болгаш тус-тус талаларын) билири. Бурят чоннуң аас чогаалының тыва чоннуң аас чогаалыга чоок, ылгалдыг талаларын илередири
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери.	1	Тывызыктарның тематиктиг бөлүктөрүн болгаш тургузуун тодарадып билири. Тывызыкты тыварыга хамаарыштыр аргаларны тодарадып билири. Деңнелгелиг

	Тывызыктар дугайында билиг		сайгарылганы кылып билири. Тывызыктарны аянынг ыдып салыры. Сайгарылга үезинде бөлүк, команда бооп ажылдап билири
Аас чогаалындан ужукталгаш...			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыкты- гыл?»	2	Литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолдарны шилилгелиг эдерти чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Рольдап аянынг номчулга. Номчуп турар чогаалынга хамаарыштыр үнелелди бодунуң хире шаа-биле тодарадып билири. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры
	Эргеп М. С. «Чартык арбай»	1	М. С. Эргептин чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш оң кижизидикчи салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларынга денелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелел бээри
	Сүрүң-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа»	1	Чогаалды аянынг номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири. Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелээшкинин тодарадып билири. Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржири. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары
	Чүлдүм Ч. М. «Тарааның тывылганы»	1	Чогаалда төөгүлүг болушкуннарның фольклор үндезиннеринге дүүштүр чогааттынганын тодарадыры. Тодаргай эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга долу харыылаары
	Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?» Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар	1	Чогаалды аянынг номчууру. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, ук чүүлге хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Улустуң аас чогаалының болгаш авторлуг тоолдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, идеялиг утказының чоок талаларын тодарадыры
	Сувакпит О. О. «Арзылаң биле Пар»	1	Басняда кол бодалды илередири. Чогаалда маадырларның омур-хевирин тус-тус ылгап тайылбырлаары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянынг номчулганы күүседери. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин,
	Чогаал теориязы. Басня		

	дугайында билиг		мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары
	Серен С. С. «Ном биле Портфель»	1	Басняда кижилерниң багай аажы-чаңын: бодун тогдунарын, мактанырын сойгалаары болгаш сайгарары. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, басняның идеялиг утказын тодарадырынга оларның салдарын тодарадыры. Басняны рольдап аянынг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Каарган болгаш дилги» Чогаал теориязы. Диригжидилге дугайында билиг	1	Басняда чоннуң мергенин, өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билири. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очулдурганы орус баснялар-биле шилилгелиг таныжылга. Басняны рольдап аянынг номчууру
Поэзия	Иргит Л. Х. «Теве»	1	Лидия Иргиттиң өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг чогаалдары-биле таныжылга. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның салдарын илередири. Авторнуң туружун дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарадып билири. Басняны рольдап аянынг номчуур.
Чаштар делегейиниң көрүнчүү			
Проза	Чадамба Л. Б. «Аян-чорук»	4	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле кыска таныжылга. Чаштар делегейин чуруур талазы-биле чогаалдың уран-чеченин, бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалын чогаалда ажыглаанын база оларның кол бодал илередиринге салдарын илередип билири. Чогаал маадырларынга оларның тус-тус овур-хевиринге характеристика бээри. Чогаалды аянынг номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары
	Олчей-оол М. К. «Тергелиг аът» («Хөөрээрниң чугаалары» деп номдан)	1	Чечен чугааның сюжет болгаш чончу аян хөөнүнүң онзагайын тодаргайлап билири. Хөөрээр маадырның аажы-чаңында ылгалып турар кол демдекти илередири. Чогаалды рольдап аянынг номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары
	Саган-оол О. К. «Эжишкилер» Чогаал теориязы.	2	О. Саган-оолдуң допчу намдары-биле кыска таныжары. Чечен чугааның идея, темазын тодарадып билири. Кижилер аразында найыралдыг болурунуң эки салдарын тайылбырлаары.

	Пейзаж		Төмүр болгаш Маадырның омур-хевиринге деңгелгелиг характеристика бээри Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин билип алыры. Пейзаж деп терминниң утказынга дүүштүр сайгарылга кылып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. План ёзугаар эдерти чугаалаары. План тургузары
	Сувакпит О. О. «Аът чарыжы»	2	Чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының кол ылгавыр талаларын тодарадыры. Бичии аът мунукчузунуң психологтуг байдалын илередип билири: ооң шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Бодунуң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип тура, бичии маадырның аажы-чаңының илереп кээрин хайгаарап билири. Чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга харыылаары
	Эргеп М. С. «Өдүгенде чайлаг» (тоожудан эгелер)	4	Чогаалдың темазын тодарадыры. Тожунуң бойдус чурумалын болгаш дириг амытаннарын омур-хевирлиг тодарадып билири. Чогаалдың дылын, Тожу чонунуң диалектизиниң онзагайын сайгарып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база эдерти чугаалап билири
	Суваң Ш. М. «Кара-Баштыг»	2	Чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделииш-киннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билири. Аянның номчулга
Поэзия	Лудуп Р. «Таваар, маажым бадып келгеш»	1	Авторнуң чашкы үени көргүскениниң онзагайын дылының уран-чеченинге даянып, илередип билири. Шүлүктү сайгарылгалыг номчуп билири. Кулунчактың омур-хевирин чуруп көргүзери. Шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры
Хуулгаазынар делегейи			
Проза	Суваң Ш. М. «Хүн-Херелден аалчылар»	3	Тоожуда уругларның омур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээри. Тоожукчунуң омур-хевирин. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Бердинген даалга ёзугаар сөзүглелди эдерти чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын, чогаадып каан болгаш фантастиктиг арга ажыглалының тема тодарадырынга салдары
	Куулар Н. Ш. «Танаа-Херелдин чуртунда»	4	Фантастика аргаларының чогаалда киир-генин тодарадып билири. Үш эжишкиниң тоол ораныга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдерти чугаалап, сайгарып билири. Аянның номчулга
	Донгак Э. Л.	2	Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Буянның мөзү-шынарлыг

	«Буянный амытаннар»		болурунун: эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш о.ө. – үнезин сайгарып билири. Шииниң маадырларынга характеристика бээри. Шииниң дылының онзагайын тодарадыры. «Кижиниң болгаш бойдус» деп теманы ажытканының онзагайын тодарадыры
Ыдыктар			
Поэзия	Пюрбю С.Б. «Ынак Тывам»	1	Шүлүктүн темазын тодарадыры. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргаларын тывары. Аянның номчулга
	Сувакпит О. Ө. «Россияга алдар»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының төрөөн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге салдарын тодарадып билири. Аянның номчулга
	Үержаа А. «Ие дылым»	1	Авторнун номнары-биле таныжылга. Төрөөн дылды билириниң, ооң кижиниң амыдыралынга салдарлыын, үнезин тодарадып билири. Лириктиг маадырның төрөөн дылынга кандыг хамаарылгалыын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Аянның номчулга
Тиилелгениң сылдыстары			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Маадыр Чүргүй-оол»	1	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Иванның омур-хевирлерин көргүскениниң онзагай талаларын илередири. Сөзүглел-биле ажылдап билири. Баш-кының дузазы-биле азы бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези
Россия чонна-рының литературазы. Делегей литературазы	Муса Джалиль «Укчугаштар»	1	Аянның номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүртүнген мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын бодунуу-биле тайылбырлап билири. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип тургаш, долу харыылаары
Класстан дашкаар номчулга	М. Сундуй «Дайынчылар» («Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номдан)	2	Авторнун кыска допчу намдары-биле таныжылга. Чогаалдан шингээткенинге даянып, тыва эки турачыларның маа-дырлыг чоруун сактып алыры, чогумчалыг тайылбырлаары. Чогаалдың кол идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Тыва эки турачыларга хамаарышкан чугаага киржири. М.Б. Сундуйнун тыва эки

			турачылар дугайын төөгүгө арттырар ажил-чорудулгазынга үнелел бээри. Бот-хуузунда төлевилел тургузар ажилга киржилгези
	Сувакпит О. Ө. «Кечил-оолдуң солдаттары»	2	Шүлүкте кол бодалдарны илередири: чоннар аразында найырал, төрөөн черинге бердингени, чоргаар аажы-чаң, сеткил-сагыжының туруму. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачыларның омур-хевиринге характеристика бээри. Капитан Тюлюш Кечил-оолдуң маадырлыг чоруу-биле таныжары. Тыва эки турачыларның аъттыг эскадроннуң капитаны Кечил-оол дугайында дыңнадыг кылыры. Сөзүглелге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары
Дириг амытаннар делегейи			
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш. «Эзимнерниң ыры»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының шүлүкте салдарын сайгарып билири. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири
Класс-тан даш-каар номчул-га	Аракчаа К. М. «Сыын мунупкан» («Кара-Ашактың кускуну» деп номдан)	1	Чогаалчының бойдус дугайында чогаалдары-биле таныжары. Номчаанын сайгарары. Дылдың чурумалдыг аргаларының омурлуг салдарлыын сайгарып билири
Проза	Сүрүң-оол С. С. «Ус-кушкаш»	1	Чечен чугааның темазын тодарадыры. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары
	Күжүгет М. А. «Азыранчып чорааш...»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Кол маадырның кылган чоруун үнелээри. Калбак чогаалды сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. План ёзугаар эдерти чугаалап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Санги В. М. «Тулаага ужуражышкын» («Баштайгы олча» / «Время добычи» деп номдан)	1	Чечен чугааны номчууру болгаш эдерти чугаалаары. Тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүзүп чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге характеристика бээри

Шупту:	68 ш.	
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ³		

6 класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	«Литература – уран чүүлдүн хевири»	1	Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыры. Амыдыралды чечен оворже кирип чуруур онзагай талаларын сайгарган чугаага киржири. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билири. Чаа өөрөдилге чылында номчуур чогаалдары-биле таныжары.
Аас чогаалы – чоннуң эртинези			
Улустун аас чогаалы.	Чогаал теориязы. Мифтер тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. «Ай, хүн». «Чеди-Хаан сылдыс». «Үгер канчап дээрже үне бергенил?». «Кижини канчап эң-не күштүг амытан»	4	Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы эдerti чугаалаары. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чогаалга салдарын илередири Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларын илередири. Делегей хүлээп алышкынын, чүдүлгени болгаш амыдыралда үнелер дугайын деңнеп, хайгаарап билири

³ Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

	болганыл?». «Күскениң чылга киргени». «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа». «Хайыракан». «Теве-Адар».		
Улустуң аас чогаалы. Төөгү чугаалар	«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа». «Кыры сөөгү». Хөөмөйлээр Бүдүкпен».	7	Тоолчургу чугааларның идеялиг утка-шынарын тодарадып ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Бүдүк-пенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңы чуруттунганын: чараш мөзү-шынарын, чөптүг чорукту, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чоруурун бодунуң көрүжү, туружу-биле илередип билири. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевиринде мифтерде октаргай, делегей, кижини дугайында ниити чүүлдерни ылгап, илередип билири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнуң «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылга
Класстан дашкаар номчулга	Тоолчургу чугаа (башкының шилилгези-биле)	1	Тоолчургу чугааларда хөөредип чогаадып каанын илередип, сайгарып билири. Тоолчургу чугаа аас чогаалының хевиринде онзагай жанр деп тодаргайлап, төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдин утказын чазып номчуп билири
Улустуң аас чогаалы. Тыва улустуң ырлары	Чогаал теориязы. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырлары. «Кадарчы». «Ала караан дешкен болза». «Межегей». «Самагалдай. «Хандагайты». «Очалаңдан кедилерин».	4	Тыва улустуң ырларын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштики делегейин шинчилеп өөренири Улустуң ырыларының онзагайын, дылының поэтиктиг омурлуун билип, сайгарып билири. Тыва улустуң ырларын күүседип билири

	«Тооруктуг долгай Таңдым». «Өдүген-Тайга». «Чашпы-Хемим». «Алды баштыг Кара-Дагны». «Дөге-Баары».		
Улустун аас чогаалы.	Кожамыктар	2	Тыва улустун кожаң ырларының көшкүн чоннун амыдыралынга салдарын тодарадып билири. Чоннун кожаң ырларының дылының онзагайын, чиге, тода, чидиг угаан сиңгенин тодарадып билири. Кожаң ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Чон-нун болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билири. Кожамыктап ырлап билири
Йөрээлдер	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрээлдер	3	Алгыш-йөрээлдер – улустун аас чогаалының бир хевири деп билип, оларның идеялиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренири. Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, ужур-утказының, тургузуунун, хемчээлиниң онзагайларын тодарадып билири. Алгыш-йөрээлдерниң идеялиг утка-шынары-биле таныжылга
Хам алгыштары	Чогаал теориязы. Хам алгыштары Ондар Шокар-Хамның тайга-сынны алганганы. Хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.	2	Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези» дээрзин билип алыры. Алгыштарның ужур-утказының, уран-чечениниң болгаш тургузуунун онзагайы-биле таныжары база тодарадып билири. Аянның номчулга
Авторлуг тоолдар	Сарыг-оол С. А.	3	Чаа үе, революция темазын онзагай аян-биле дамчытканын илередири. Агар-Сандан ыяшта символ омур-хевир бар дээрзин билип алыры.

	«Агар-Сандан ыяш» Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота		Аас чогаал-биле харылзаалыын, чогаалдың, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередири. Гипербола болгаш литота дугайында таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литота деп темага дыңнадыг кылыры. Бодунуң тоолун чогаадыры
Класстан дашкаар номчулга	Алтаргана. Бурят чоннуң аас чогаалында триадалар (ожук даштары)	1	Бурят болгаш тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр деңнелгелиг чугаа кылып өөренири. Бурят чоннуң аас чогаалының онзагайын илередири. Көшкүн аймак чоннарның мерген чугааларында үн алчып турар бир дөмей бодалдарны деңнээри
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Гримм алышкылар «Ак чылан»	1	Тоолдуң идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Тоолдарда ниити чүүлдү тыпкаш, оларның онзагайларын база оларда ниити аргаларны илередири
Поэзия	Козлова С. В. «Аьттыг-шеригжи кыс»	1	Чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередири. Чогаалдың чугулазын болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларын тодарадып өөренири. Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын билири
Класстан дашкаар номчулга	Кузнецов И. Т. «Хайгыылчы Тоютчук»	1	Сюжетти эдerti чугаалаары. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыры. Чогаалдың иштики хөөнүңгө дүүштүр сагыш-сеткил илерээшкинин дамчыдып, аянынг номчууру. Кол маадырның овор-хевиринге үнелел бээри. Хайгыылчы Тоютчуктуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээри
Ойнай-сылдай сойгалажыр			

Поэзия	Кудажы К-Э. К. «Маргылдаа»	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Чогаалда чидиг айтырыгны тодарадыры. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгеренгей тодаргайлап билири. Шээжи-биле номчулга
	Сүрүң-оол С. С. «Аът биле Оор»	1	Сөс-биле, фразеологтуг сөс каттыжышкыннарының утказы-биле ажыл. Басняның чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Маадырларның чурумун үнелеп, сайгарылгалыг чугаага киржири. Басняны рольдап аянныг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Шиижек биле көге- буга» Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг	2	Басняны рольдап аянныг номчууру. Кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билири. Авторнуң бодунуң маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылгазын база кажар дилгиниң аажы-чаңын чуруурда, кылыг сөстериңиң салдарын илередип билири. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередири. Литературлуг терминге хамаарышкан сөстериңиң шингээдип ап, сөзүглелдерни сайгарып билири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередири. Эрте-бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларының онзагайларын тодарадыры. Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры
Элээдилер делегейи			

Проза	Тока С. К. «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш» («Араттың сөзү» деп романдан үзүндү)	5	Романдан үзүндүлөрдүн ужур-утказын номчуп, билип турары. Чогаалдын амыдыралчы үндөзүннөри. Чогаалда авторнун туружу болгаш ук байдалдын илереп кээрин тодарадып сайгарары. Тас-Баштыгнын омур-хөвиринге характеристика бээри. Бойдус чурумалынын (пейзажтын) чогаал кол бодалын ажыдарынга салдарын тодарадыры. Тоожу жанрын рольдап аянын номчууру
Проза	Сарыг-оол С. А. «Ол-ла Маскажык» Чогаал теориязы. Чогаал маадырынын дугайынды билиг	4	Чечен чугаанын темазын, чидиг айтырыглыын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдын чурумалдыг аргаларынын чогаал сайгарарынга омурлуг салдарлыын база тургузуунда онзагай чүүлдерни (пейзаж, интерьер, маадырнын иштики монологу) сайгарып билири. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип, сайгарып, айтырыгларга харыылап билири. Лириктиг маадырнын болгаш авторнун омур-хөвирин тодаргай ылгап, кызыгаарын айтып билири. Маадыр болгаш прототип, автор, чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкуннернин эге чадазын билип алыры. Сөзүглелден омур-хөвирлернин янзыларын: кол маадырнын, бойдус чурумалынын, үенин, чылдын, дириг амытаннын, болуушкуннун, бир чүүлдүн онзагайларын илередип билири.
	Сувакпит О. О. «Буяннын сергези»	2	Чогаалдын утказын билип, аңаа дүүштүр чоок эдерти чугаалаары, айтырыгларга харыылаары. Чечен чугаанын кол идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларынга, оларнын хөделиишкуннеринге үнелел бээри. Персонажтарнын чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билири. Тоожу жанрын сайгарып өөренири
	Дуюнгар М. М. «Хлеб»	2	Чогаалдын утказын сөзүглелге чоок эдерти чугаалаары. Чечен чугаанын темазын, идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири. Маадырларга, оларнын хөделиишкуннеринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередип билири. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун база илередип билири. Калбак чогаалдын сюжедин сайгарары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. В. «Ташкент – аьштыг- чемниг Ташкент хоорай»	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көрген херечи бооп чурттап эрткен бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы А. Неверовтуң допчу намдары-биле таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевирин үнелеп билири
Проза	Суваң Ш. М. «Кижид-бүрүс»	3	Чогаалдың тема болгаш идеязы. Хар-оолдуң аажы-чаңыга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири. Авторнуң мөзү-шынар айтырыын көдүргөн чогаалдары-биле таныжылга
Төрөөн чуртум делгемнери			
Проза	Ойдан-оол Х. М. «Эзир» (тоожудан үзүндүлөр)	3	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыры. Маа-дырларның аажы-чаңыга үнелел бээри. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжары. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири
	Суваң Ш. М. «Азыранды» Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	2	Чогаалдың адын болгаш ужур-утказында илереттинген кол бодалды тодарадыры. Соктайның портредин тур-гузары. Чечен чугаада бичии уругларның болгаш улук кижилерниң иштики деле-гейинге (аажы-чаңыга) үнелел бээри. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалдыг талаларын ылгап билири. Чогаалды сайгарары. Бердинген тема ёзугаар чогаалдыг бижири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Күс»	1	Чогаалдың идеялиг болгаш тема угланышышкынның ужур-утказын бадыткалдыг илередип билири. Шүлүктүң дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Шүлүктүң кол бодалын тодарадырынга кандыг аргалар барын илередири. Лириктиг маадырның оуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл. Аянның номчулганы чедингир күүседире.

			Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылга
Поэзия	Доржу М. Б. «Экии, Тыва!»	1	Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередири. Тема болгаш кол бодалды тодаргайлап билири. Тываның овурун илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кенин-Лопсан М. Б. «Авамның өө» Чогаал теориязы. Пафос	1	Шүлүктү аянның номчууру. Лириктиг маадырга үнелел бээри. Чогаалга даянып, аваның омур-хевирин тургузары. Чогаалдың идеялиг пафозун сайгарары. «Пафос» деп термин-биле таныжары
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Оралбаев О. «Тыва черге мөгейиг»	1	Чогаалчы О. Оралбаевтиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, ужур-утказын илередип билири. Тыва чоннуң иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаары. Авторнуң ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири
Поэзия	Даржай А. А. «Өгге йөрээл»	1	Шүлүктү аянның номчууру, идеялиг пафосту илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билири. Чогаалдың ужур-утказынга авторнуң хамаарылгазы
Поэзия	Салчак М. Б. «Амытаннар чылы»	1	Шүлүктүң аянның номчулгазы. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунуң ай-хүн санаашкынынга үнелел бээри. Ай, чыл санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай болгаш чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарында онзагайларын илередири
Көжеге-даа ажыттынды			
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Чаргы»	2	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Шииде чөрүлдээни илередири. Шиини маадырлары болгаш оларга денелгелиг үнелелди бээри. Маадырларның хөделииш-кининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередири
	Танова Е. Т.	3	Шиини рольдап номчууру. Фантастиктиг хамаарылганың уруглар чогаалын бижииринге болгаш оларның амыдырал дугайын шингээди алырынга салдары.

	«Илбилиг согун»		Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Бердинген темага чогаадыг бижири
	Шупту:	68 ш.	

7 КЛАСС

Блок	Тема	Шак, хууса а	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал делегейинче аян-чоруктарның уламчызы	1	Чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалчы кижиниң ажыл-ижин чырыдып билири. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле харылзаалыын илередири. Бодунуң номчаан чогаалынга үнелел берип, ооң идеялиг уjur-утказын ажыдып билири. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири
Чеченнерниң сөңү			
Улустуң аас чогаалы.	Маадырлыг тоолдар «Танаа-Херел»	3	Тыва маадырлыг тоолдар-биле таныжып өөренири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Маадырлыг тоолдуң уjur-утказының онзагайы. Темазы болгаш идеялиг уткалы. Маадырларның аажы-чаңыга болгаш хөделиишкиннеринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири
	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей»	5	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң тыва уран чүүлдүң хевирлеринде салдарын илередип билири. Маадырлыг тоолдарда эрес-дидим хөделиишкиннерни колдады чурууру дег, кол кыс маадырның омурун-эрес-дидимин ажыдып билири. Маадырлыг тоолдарның (эпостуң) тема болгаш идеязын тодарадып билири.

	Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг		Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалынын, портреттин, детальдарның идея тодарадырынга салдарлыын сайгарып билири
Аас чогаалының салдары-биле			
Поэзия	Серен-оол В.С. «Каң-кыс»	3	В. С. Серен-оолдун чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын, тема, идеязын, сюжедин, тургузуун (композицияны) тодарадып, сайгарып билири. Кол маадырлар Каң-кыстың эпос маадыры Бора-Шээлейниң овуру-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып билири. Тоолдарны болгаш литературлуг тоолдарның ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайын бадыткалдыг сайгарып билири
Проза	Кенин-Лопсан М. Б. «Хайыралыг Калчан-Шилги»	4	Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның окур-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тематика» болгаш «идея» деп терминнерни билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Джоогийн Цэдэв «Улуг Гобиде өг» Чогаал теориязы. Чогаалдың тематика болгаш идеязы	1	Сөзүглелди аянныг номчууру. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы: ниити, бот-тускайлаң угланышкынныын илередип, кылып билири
Поэзия	Доржу М. Б.	1	Шүлүктүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянныг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас

	«Аас чогаал»		чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары
Мен – чаа Тываның оглу мен			
Проза	Тока С. К. «Араттың сөзү»	6	Романның бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Чогаалдың сюжет болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур-хевирлериниң романның утказын ажыдарынга салдарын сайгарган чугаага киржири. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Чогаалга хамаарышкан айтырылгарга ниити база бадыткалдарлыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары
	Сарыг-оол С.А. «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилилгелиг эгелери)	6	Тыва литературада С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының уjur-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалда болушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда ёзу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, уjur-утказынга хамаарыштыр айтырылгарны тургузуп билири. Чогаалчының номнарының делгелгези-биле таныжылга
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Элляй С. Р. «Экии, тыва чонум!»	1	С. Р. Элляйның чогаадыкчы намда ры-биле таныжылга. Чогаалда ниити болгаш национал онзагай деп билиишкин-биле таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Лириктиг маадырның чогаалдың уjur-утказын көргүзеринге салдарын илередири. Шүлүктү сайгарары
Проза	Хөвөңмей Б. Д. «Чүү болганыл?»	1	Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Кол маадырның омур-хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары

Угаан болгаш сеткил			
Проза	Сарыг-оол С. А. «Соругга»	3	<p>Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры.</p> <p>Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири.</p> <p>Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры.</p> <p>Чечен чугааның сюжедин, ында көдүртүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири</p>
	Сувакпит О. Ө. «Ылар»	2	<p>Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын илередип, шүлүктү сайгарары.</p> <p>Аянның номчулга. Лириктиг чогаал сайгарылгазы.</p> <p>Бойдус камгалалыңга хамаарышкан төлевилелди бот-тускайлаң тургузуп билири</p>
	Кудажы К.-Э. К. «Кызыл-Бөрттүг»	4	<p>Чогаалда тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын болгаш чоннуң сорук-күзелин чуруурда, кол маадырның болгаш ийиги черге маадырларның омур-хевириң дамчыштыр көргүскени. Кол маадыр, ооң омур-хевириңде таарымчалыг талалары.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири.</p> <p>Өөрөнгө чогаалыңга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири</p>
	Суваң Ш. М. «Чээн оол»	1	<p>Кол маадыр – бичии оолдуң психологтуг байдалын, аажы-чаңын тода чуруурда, авторнуң туружун тодарадып билири. Оолдуң психологтуг байдалын дылдың чурумалдыг аргаларын дамчыштыр илереткениниң онзагайын тодарадыры.</p> <p>Маадырларның сагыш-сеткил байдалын чураанының онзагайы. Мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын дылдың чурумалдыг аргалары база дээштиг аргалар дузазы-биле чырытканын тодаргайлап билири</p>
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар			

Проза	<p>Пюрбю С. Б. «Эргеппей дугайында тоожу»</p> <p>Чогаал теориязы. Тоожу дугайында билиг</p>	4	<p>Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаал маа-дырларына болгаш болушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөрө-ниринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири.</p> <p>Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу болгаш чечен чугааның ылгалын тайылбырлап билири</p>
	<p>Саган-оол О. К. «Найырал»</p>	2	<p>Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири.</p> <p>«Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейинин (психологиязынын) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири.</p> <p>Номчаан чүүлүнгө чоок кылдыр эдерти чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустан берге байдалдарынын үезинде боттарын алдынып билири).</p> <p>Найырал темазын чугаанын ажыдып, сайгарып билири</p>
	<p>Кудажы К.-Э. К. «Сарыг-оолдун плантациязы»</p> <p>Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг</p>	2	<p>Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири.</p> <p>Литература-теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, сайгарылгага ажыглап билири</p>
	<p>Доржу М. Б. «Дайынныг кино көргөш...»</p>	1	<p>Чогаал сайгарылгазынга идепкейлиг киржири.</p> <p>Матрэнаның омур-хевиринге даянып, дайын темазын тодаргай илередип билири.</p> <p>Салгалдар аразының харылзаалыын чогаал сөзүглелинден ажыдып шыдаары.</p> <p>Орус херээжен маадыр Матрёнага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири</p>
	<p>Иргит И. Б. «Эргим Уля угбай»</p>	1	<p>Чогаалчы И. Иргиттиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле каксы таныжары.</p> <p>Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билири. Өөрөнгөн литература-теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири.</p> <p>Бердинген темага чогаадыг бижип билири.</p>
Поэтиктиг одуруглар ...			

Поэзия	Пюрбю С. Б. «Төрээн дылымга»	1	Лириктиг чогаалды аянныг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Даржай А. А. «Авамга» Чогаал теориязы. Шүлүк дугайында билиг	2	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, чогаалга даянып, сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда илереп келгенин, оларның тема, идея ажыдарынга салдарлыын сайгарып билири. Өөрөнгөн литература-теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири. Шээжи-биле аянныг номчууру
	Күжүгет М. А. «Бак сагыш башка халдаар»	2	Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг болгаш күзенчиг эвес чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Шүлүктүң кижизи-дикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап илередип билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билири
	Лудуп Р. Д. «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг»	1	Шүлүктүң сайгарылгазын, тур-гузуунуң болгаш бижиттингениниң онзагайын сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея тодарадырынга оворлуг салдарлыын сайгарып билер.

Бодунарның төөгүңер өөрениңер			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Алдан-маадыр»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаалды шээжи-биле аянның номчууру. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни
	Лудуп Р. Д. «Улаастайга»	1	Шүлүктүң төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Чогаалды аянның номчууру
Проза	Бадра И. У. «Ужудукчу Кидиспей» («Ужудукчу Кидиспей» деп романдан үзүндү)	3	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбаштырып тайылбырлап сай-гарары. Номчаан чогаалыга хамаарыштыр долу сайгарылгалыг чугааны кылып билири
Поэзия	Сувакпит О. Ө. «Сат Бүрзеккей дугайында баллада»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Тыва эки турачы дайынчыларның маадырлыг чоруу, оларның дидим, коргуш чогуң бадыткалдыг чогаалдар-биле холбаштыр сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларына даянып, маадырларның омур-хевирин сайгарып билири. Сат Бүрзеккей дугайында немелде медээ чыып, төлевилел тургузары. Чогаалды аянның номчууру
Драматургия	Кудажы К.-Э.К. «Он бир» Чогаал теориязы. Шиң чогаалының дугайында билиг	3	Тема болгаш идеяны илередип билири. Чогаалды рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге база мөзү-шынар айтырыын сайгарарына чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шиң чогаалының онзагай талаларын, жанрга хамаарышкан тускай терминнерни билири. Кол болгаш ийиги чергелиг маадырларга тус-тус үнелел берип, сайгарылгалыг чугааны чорудуп билири

Класстан дашкаар номчулга	Даржай А. А. «Ровнога төрүттүнгөн шүлүктөр»	1	Чогаалда болуушкунга хамаарыштыр авторнуң сагыш-сеткил илерээшкинин, туружун илередип билири. Тема болгаш идея илередири, шүлүктүң адының онзагайын тодарадып, шүлүктү сайгарып билири. Уран чүүлдүң өске хевирлеринде дайын темазын көргүскенин деңнеп сайгарары
Шупту:		68 ш.	

8 класс

Блок	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал дугайында сөс	1	Кижиниң иштики делегейин база долгандыр делегейни шинчилээриниң уран аргазы – чечен чогаал, ол уран чүүлдүң бир хевири дээрзин илередири. Чечен чогаалдың кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге, угаан-бодалының делгемчииринге салдарын билири. Уран сөстүң мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш, угаан-бодал сайзырадыр күштүг талаларын билири. Ниитилелдиң болгаш чогаалчының чогаадыкчы көрүжүнүң аразында харылзаалыын тодарадыры
Таңдым турда, таңдаш-ла мен			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Улуг-Хемим» Чогаал теориязы: шүлүглел	4	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның омур-хевири болгаш Улуг-Хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажилдаары, оларның чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Шүлүглелдиң композициязы-биле ажилдаары. Лириктиг маадыр болгаш хем чурумалын өске чогаалчыларның ажилдарын деңней сайгарып ажилдап билири. Чогаалчының ажилдарында төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалыг онзагайын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру

	Кюнзегеш Ю. Ш. «Дыт»	2	Дылдың чурумалдыг аргала-рының чогаалга салдарын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседире. Кижиге биле бойдустун быжыг харылзаалыын, шүлүктүн философчу утказын билири. Лириктиг маадырның оворунга, оон бот-хуунун иштики чугаазынга үнелел бээри. Бодунун билип турары-биле, мөзү-шынар, чарашты хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Кюнзегеш Ю.Ш. «Чөөн чүктүн кижизи мен»	2	«Чөөн чүк» деп билиишкинниң делгем утказын чогаалчының ажыглаанын тодарадып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын илередири. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарлыын билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру
Проза	Доржу М. Б. «Даг эзире»	1	Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялиг ужур-утказын тодарадыры. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билири. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билири
Поэзия	Сүрүн-оол С. С. «Ырла, Хемчик»	2	Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнун оворунун салдарын тодарадып билири. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының идеялиг салдарлыын сайгарып билири
	Кенин-Лопсан М.Б. «Хүттүн ужары»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Лириктиг маадырның оворун база Хүт ужарының чылдың аңгы-аңгы үелеринде дылдың чурумалдыг аргалары-биле илереткенин тодарадып билири. Хүт чурумалын болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири
Проза	Кудажы К-Э. К. «Таңды кежи»	4	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, оон композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын идея ажыдарынга ажыглаанын тодарадып, сайгарып билири.

			Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеялиг утказын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, ажыдып билири. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, дириг амытаннарга хумагалыг болурунга кижизиттинери. Чогаалга план тургузуп билири база план ёзугаар эдерти чугаалап билири
	Байсалова З. С. «Тайга ээзи»	2	Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билири. Сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренири. Чогаал темазынга даянып, ханы, сайгарылгалыг угаап боданып чаңчыгары, бодалдарын хостуг илередип билири. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыры, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгары. Тоожукчу маадыр болгаш «эр сөс» деп билиишкинни деңнелгелиг тайылбырлап билири. Чогаалдың дылы, авторнуң стили болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры
Поэзия	Намзырай З. А. «Дуруяалыг-Шөл»	1	Шүлүктү аянның номчууру. Шүлүк чогаалының онзагайын сайгарып чаңчыгары. Идеяны илередириниң аргаларын билири. Чогаалдарны деңней сайгарып өөрениринге чаңчыгары. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Аңгы-аңгы чогаалчыларның бойдус темазынга бижиттинген чогаалдарын сайгарарынга идепкейлиг киржири
Тараам турда, тодуг-ла мен			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Тараа»	3	Чогаал адының, эпиграфтың идеялиг утка илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажылдап билири. Суваңның омур-хевирин то-дарадып, ада кижизидилге дугайында чугаа тургузуп билири. Найырал темазын чырытканын илередири. Сөс-биле ажылдап өөрениринге чаңчыктырары. Чогаалга план тургузуп, долу азы шилилгелиг сайгарылга кылыры. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. С. « <i>Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай</i> » (6-гы класстан уланчызы)	1	Чогаалдың кижизидикчи сал-дарын тодарадып билири. Сөзүглелде кижилерниң шы- дамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадыры. Чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билири. Мишка Додоновтуң овур-хевиринге үнелел бээри
Поэзия	А.Үержаа «Ажыл»	2	Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири. Сөс, ооң утказының ханы, делгемин илередип билири. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадып билири. Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билири. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренири. Угаап- боданыышкынныг бижимел ажылды күүседип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кудажы К-Э. К. «Кымыскаяк- тар»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Кижичурттуг, куш уялыг			
Драматур- гия	Көк-оол В. Ш. «Самбажык»	5	В.Көк-оолдуң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжып, билип алыры. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадып билири. Маадырлар болгаш оларның иштики делегейи, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы деп билиишкиннерни сайгарып билири. Ши чогоалын рольдап номчуурунун аянын шиңгээдип билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын көргүзеринге салдарын тодарадып билири. Ши жанрынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билири. Чогаал маадырларынга аас, бижимел үнелел берип билири. Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен көрүүшкүнүн уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билири
	Сарыг-оол С.А.	3	Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш демей талаларын билири. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузуп билири.

	«Чечен биле Белекмаа» Чогаал теориязы. Ши дугайында билиг		Жанр талазы-биле онзагайын илередип, либретто деп билиишкинни тайылбырлап билири. Дылдың чурумалдыг арга-ларының чогаалда салдарлыын, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып билири. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянның номчууру. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билири. Тыва улустуң чаңчылдарын көргүскениниң кижизидикчи дээштиин илередири. Р. Д. Кенденбильдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжары: vk.com>video-59838956_456239616
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Шиллер Ф. И. «Кара сагыш болгаш ынакшыл»	1	Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың сюжедин аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Чогаал сюжединиң төөгү-биле харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Поэзия	А.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы»	2	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле делгем таныжары. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Кускуннуң символиктиг оворун чогаалда ажыглаанының онзагайын билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Философчу уткалыг чогаалдың кол бодалын бадыткалдыг чижектерлиг илередип өөренири. Чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүң символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалчының хууда чогаадыкчы стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Өлчей-оол М. К. «Телевир»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын көдүргени болгаш ону номчукчуга таныштырганының онзагайын сайгарып билири
Проза	М. Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар	3	Тоожунуң идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири. Чогаалдың жанрының онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири. Чогаалды төөгүлүг хүннер-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Ыдыктыг Далай-лама XIV башкының чагыгларын делгем угаап билири. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга

Класстан дашкаар номчулга	Дики Церинг «Мээң оглум Далай-лама»	2	Очулга чогаалдар-биле таныжылга. Кол маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. Делегейниң чоннарының мөзү-шынар кижизидилгезинге, иштики сагыш-сеткил хевирлээринге, делегей чергелиг чидиг айтырыглар: тайбың чорук, бойдус камгалалы дээш о.ө. XIV Далай-лама башкының салдарлыын тайылбырлап билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Авай, авай, авайымны			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Херээжен»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Авторнуң туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билири. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыры, чоннуң ырызы бооп чорууну билири. Аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруунуң чоок, онзагай талаларын илередип билири. Шүлүктү аянын номчууру, ырлап күүседире
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Авамның ынак оглу»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажитканының, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузуна азы демнежип сайгарып билири. Кол маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге уjur-утказын илередип билири. Шүлүктүң композициязының онзагайын сайгарып билири. Шүлүктү шээжи-биле аянын номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Пушкин А.С. «Тураскаал»	1	Лириктиг чогаалды сайгарып билири. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. <i>Шүлүкчүнүң туружу, сөстүң күжү</i> болгаш <i>уран чечен чогаалдың дээштии</i> деп би-лииншикнерни сайгарып билири. Тыва дылче очулгада дылдың чурумалдыг аргаларының тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Проза	Танова Е.Т. «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү)	3	Салым-чаяанныг херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын тодарадыры. Чогаалга план тургузуп билири, цитаталар ушта бижири. Тайылбырлыг номчулганы күүседире. «Талантылыг ада-ие – талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии. Эпистолярлыг жанр деп билиншик-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы тодарадып билири

Поэзия	Даржай А.А. «Авамга чечээм» Боодал сонет	1	А.А. Даржайның тыва литературада үнүн тодарадып билири. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Сонет жанрының чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгап билири. Чечен чогаалдың кижизидилгелиг салдарлыын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири
Проза	Дуюнгар М. М. «Авамның тону»	2	Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билири. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билири. Чогаалда ханы, философчу утканы шингээдири, сайгарып билири. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири
Поэзия	Намзырай З. А. «Авам мени манап оорар»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын сөзүглелге даянып тодарадып билири, шүлүк чогаалын сайгарары. Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талалары, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билири. Шүлүктү аянынг номчууру
Кижидилгелер чажындан			
Проза	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	5	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билири. Тоожунуң бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билири. Маадырның иштики делегейин илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге, чараш чүүлге хандыкшылының кижизидикчи салдарлыын тодарадып билири. Тыва чоннуң амыдырал дугайында философчу бодалдарының тодарап кээрин билири. Сюжет болгаш композицияны сайгарып билири
	Чамыян К. Д. «Ханы дазыл»	4	Тоожунуң сюжет болгаш композициязын сайгарып билири. Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгга авторнуң туружун илередип билири. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар айтырыгларының чидиг талаларын илереткениниң чугулазын билип, боттарының хире-шаа-биле сайгарары. Кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чуру-малының салдарын тодарадып билири

Класстан дашкаар номчулга	Ооржак Л. Х. «Өңнүг кижиге»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеясын тодарадыры. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарына чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Монолог чугааның, портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының чогаалда ханы, философчу утканы илередиринге салдарын билири. Ава болгаш ажы-төл темазын, кижилер аразында харылзааларны көргүскениниң кижизидикчи салдарын сайгарып билири
Поэзия	Ховалыг А. Х-О. «Үш үне»	1	Шүлүктүң адының символиктиг уткасын сайгарып билири. Чогаалда авторнуң туружун: төрөөн черинге, чонунга база ие дылына ынакшылын илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Гамзатов Р.Г. «Дыл»	1	Расул Гамзатовтуң «Мой Дагестан» деп ному-биле таныжары. Шүлүктүң тема болгаш идеясын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеясын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Катаптаашкын	Түңнел кичээл. СТМ (сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы)	1	Аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонургап, дыңнап, сайгарып билер. Чыл дургузунда өөрөнгөн билиин камгалап билири. Катаптаашкын, янзы-бүрү үндезиннерден видео-материалдар көөрү. Бодунуң чогаадыкчы, улус-биле харылзаажыр болгаш оон-даа өске арга, мергежилин сайзырадып, чөптүг ажыглап билири. Бодунуң болгаш эштериниң билиин үнелеп билири. Чогаал номчуурунга сонургалды. Интернет четкизинде медээ-лерин сонургаары: URL: http://tuvancenter.com/o-nas/
Шүптү:		68 ч.	

9 КЛАСС

Блок	Тема	Шак, хуу-саа	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун шиңгээдири. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларын билири. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдегледип билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылап билири.</p> <p>Литератураның сорулгазын билер, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарына салдарлыын билири.</p> <p>Литературлуг терминер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш о.ө. билиишкиннерниң уjur-утказын билири</p>
Мөңгө даштың сырыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Күлтегинге тураскааткан биче бижик)	2	<p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билири. Бурунгу бижимел тураскаалдар, «Күлтегин» деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында сайгарып билири. Тоожушкун кезектерин тодарадып билер.</p> <p>Төрээн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскени.</p> <p>Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шиңгээдири. Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары</p>
	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	<p>Чечен чогаалды сеткил-хайнышкынныг хүлээп, аянынг номчулганың негелделерин сагып номчууру. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказын сайгарып билири. Чогаалдың очулгазында дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билири. Сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билири</p>
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш.	1	<p>Баллада жанрының компо-зициязының онзагайын тодарадып билири. Тема, идея болгаш сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири.</p>

	«Көк-Эл»		Чогаалга план тургузуп, эдerti чугаалаары. Көк-Элдиң овурунун символиктиг овор-хевирин тургузары. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседири
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	2	Чогаалдың тема, идеязын то-дарадыр үндезинни илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередири. Детальдың символиктиг утка илередип турарын тодарадыры. Немелде материалдар-биле ажылдап билири
	Даржай А. А. «Бурунгунун изи-биле»	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадыры. Авторнун туружун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билири. Бот-хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири
	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	Шүлүктүн идеялиг ужур-утказын, хамааты пафосту тодарадыры. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаары. Чагыг мотивин илереткенинин онзагайын, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, ужур-утказын сайгарып шыдаары. Авторнун туружун лириктиг маадырның овурунга даянып илередири
Класстан дашкаар номчулга	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдың тема, идеязын үе, девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк-боданышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыры. Тоожукчу маадырның овурун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунун бодалын сөзүглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири
Таңды, Саян ийи сынның аразынга			
Проза	Тока С. К. «Каргыга чорааным» Чогаал теориязы. Очерк	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының салдарын тодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры. Бижимел ажылдарны күүседип билири. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүн билири. Очерктиң хевирлерин тодарадып шыдаары

Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	4	<p>«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеясын тодарадыры. Чогаал болгаш Тыва төөгүзүнүн харылзаалыын тодарадып билири.</p> <p>Авторнуң чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени бадыткалдыг илередири. Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелди бээри, прототип деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билири.</p> <p>Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай салдарлыын илередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери. Аянның номчулганың күүселдези</p>
	Идам-Сүрүң М. Ы. «Союспаң»	2	<p>М. Ы. Идам-Сүрүңнүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билири. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыры.</p> <p>Лиро-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанларын катаптаары, балладаның тургузуунуң, ужур-утказының онзагайын илередири. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билер, сайгарылгага чогулчалыг, билдиг ажыглап билири</p>
	Пюрбю С. Б. «Чечек»	5	<p>«Чечек» деп шүлүглелдин киирилде кезээнин ужур-утказын тайылбырлап билири. Тема, идея-ның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билири.</p> <p>«Онегин строфазы» деп билиишкиннин база шүлүглелде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадыры. Композиция тургузуунда портрет болгаш пейзаж салдарын илередири.</p> <p>Дылдың чурумалдыг онзагайының омур-хевирлер чурруунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыры.</p> <p>Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыры. Критиктиг литература-биле ажилдап билири. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып билири.</p>
	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының		

	лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг		Лира-эпиктиг чогаалдар дугайында өөрөнгенин катаптаары. Ук жанрның чогаалдарының онзагайын тодарадыры. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаалды сайгарары (литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея, лира-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман)
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	С.Б. Пюрбюнүң хамааты лирикасын өөренири. Шүлүктүң философчу ужур-утказын тодарадыры. Бойдус чурумалы болгаш кижиниң амыдыралын чергелештир, аразында харылзаалыын тодар-гайлап, сайгарып өөренири.
	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	Лириктиг маадырның сагыш-сеткил илерээшкининге даянып, авторнуң туружун тодарадып билири. Чогаалда бижик дем-дектериниң идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайын сайгарып билири
	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1	Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының символиктиг уткасын тодарадып билири. Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектериниң идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалды аянныг ырлап күүседери
Класстан дашкаар номчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	О. К. Туң-оолдуң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг уткасы болгаш тоожукчу маадырның омурун сайгарып билири. Чогаалга хамаарыштыр айтырыглар салып билири
Проза	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	2	Номчаан чогаалынга дүүштүр сайгарылганы кылып өөренири. Чогаалдың тема, идеясын үе, девискээр байдалдарын тодарадып сайгарып билири. Медерелдиг, аянныг номчууру, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи ужур-утказын тодарадыры. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарары. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын өөренири. Урандай

			<p>болгаш Аялзының овор-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарары.</p> <p>Боттуг чүүлдерниң (детальдар) овор-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыры</p>
Драматургия	<p>Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»</p> <p>Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири</p>	5	<p>Драматург В. Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадыры.</p> <p>Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның овор-хевири, сюжет шугумунда тода илереттингенин өөренири.</p> <p>Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарары. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери.</p> <p>Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышкан литературлуг тер-миннер-биле ажилдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш о.ө. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири</p>
Россия чонна рының литературазы. Делегей литературазы	<p>Шекспир В. «Ромео биле Джюльетта»</p>	1	<p>Чогаалдың тема болгаш идеязын илередири.</p> <p>Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдиг болурун илередири. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыры</p>
Дайын дээрге дарызыг чыт			
Поэзия	<p>Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»</p>	1	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры.</p> <p>Лириктиг маадырның овору-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг овор-хевирин тодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарны болгаш маадырларның овор-хевирин чергелештир сайгарары.</p>

			Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери
	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаның бижиттинген төөгүзү, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик чырыттынган чоннуң ниити омур-хевирин көргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үени чураанының онзагайын тодарадып сайгарары. Чогаалдың композициязын илередири. Шээжи-биле аянынг номчулганы күүседери
Проза	Сарыг-оол С. А. «Белек»	4	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыры. Чогаалдың бижиттинген төөгүзү, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг база байдалдарга дүүштүр омур-хевирин көргүскенининг онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны тема, идея, сюжет болгаш композициязын сайгарарынга дээштиин тайылбырлап билири
	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	2	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарынга О.К. Саган-оолдун кириген салдарын тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередири. Тоожукчу маадырның омурун тода ажыдып билири. Чогаалда социал-төөгү болгаш мезү-шынар айтырыгларын көдүргенин бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаары
Класстан дашкаар номчулга	Щипачёв С.П. «Тыва өңүктөримге»	1	Тыва литератураның сайзыралынга С. П. Щипачёвтуң кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажыл-чорудулгазының дугайында шүлүктөрдө илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазынга бижимел ажылдарны күүседери
Тос-ла чүзүн малымайны			
Поэзия	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында аътка хамаарылганы илереткенин тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередири. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагай-ларын илередири

	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1	<p>Чогаалдың идея болгаш темазын илередири.</p> <p>Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазыга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири</p>
Проза	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	<p>Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланышының болгаш темазын илередири.</p> <p>Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланышының сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап тайылбырлап шыдаары. Кол маадырның овуру болгаш ооң прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>
Поэзия	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры.</p> <p>Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзузун илереткенин өөренири. «Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказын тодарадып билири. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери</p>
Аспас дизе, хая көрүн			
Проза	Даржай А. А. «Оңгар»	3	<p>Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билири.</p> <p>Тоожуда ниити чуруттунган омур-хевирлер-биле ажылдаары. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билири. Чогаалда «оңгар» чурумалын маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаары. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле»</p>

			болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарып, тайылбырлап билири
	Даржай А. А. «Он рубль»	2	<p>Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыры. «Адалар болгаш уруглар» темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглар темазын сайгарып билири.</p> <p>Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдуң аразында хамаарылгазында чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын (психологтуг) монолог дузазы-биле илереткенин сайгарып билири. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге чечен чугааның салдарлыын тодарадып билири.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>
	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	3	<p>Ф. Ш. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билири.</p> <p>Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланыышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билири.</p> <p>Маадырларга ниити болгаш бот-тускайлаң үнелелди берип билири.</p> <p>Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевири сайгарып билири. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргайлап билири. Ном саңынга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири</p>
Поэзия	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	2	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле ажылдап билири.</p> <p>Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Шериг хүлээлгезиниң дугайында чугаага бодалын илередип, киржип билири
Поэзия	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	4	Шүлүглелде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайын тайылбырлап билири. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билири. Шүлүглелди сайгарып билири
	Даржай А. А. «Тыва дылым»	1	Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеяны угланышкынын лириктиг маадырнын, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередип билири. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг, шээжи-биле аянын номчууру
Шупту:		68 ч.	

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредир, кижизидер ажылда салдынган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнеп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

5 класс

Ажылдың хевири	Тема	Өөреникчилерниң шингээдир кол чүүлдери, мергежилдери
Беседа	«Номнуң төрүттүнери»	Бодунуң сагыш-сеткил делегейин делгемчидеринге, эртемини делгем шингээдиринге чечен чогаал номчуурунун чугулазын медреселдиди-биле билип турар. Чечен чогаал номчуур сорулгазын бодунга салып ап турар. Номнар – мөзү-шынар хевирлээриниң чепсээ деп медресеп билип, оларга хумагалыг хамаарылгалыг болурун бодунга кижизидип турар. Чогаалчы, литературлуг маадырлар аразында диалог тургузуп билир. Чечен чогаалды медреселдиди-биле номчуп билир
Викторина	«Тыва улустуң аас чогаалын билирлер»	Айтырыгларга дүрген болгаш шын харыылап турар. «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминде чаа медреселерни өөрениринге сундулуг, шингээдип турар. Бодунуң билииниң деңгелин шын үнелеп турар (билир)

КВН	«Карак чажын төгүлдүргөн каткы-хөг» (тыва болгаш орус басняларга үндезилээн)	Айтырыгларга харыылаары. Чаңгыс классчыларының харыыларын үнелеп билир. Төрээн (тыва) дылының байлаан, чарт, чаражын үнелеп билир, төрээн дылынга ажык чугааланып, номчаан чогаалының онзагайларын база тыва улустуң ёзу-чаңчылдары-биле холбаалыын илередип шыдаар, кижизидикчи салдарлыын медресеп билип турар. Бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр сорулгалыг, бөлүктөп (команда-биле) ажылдап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) алдынып билир
Номчулга конференциязы	«Бичии уруглар чогаалдарында буян болгаш хора дугайында»	Бот-тускайлаң номчаан чогаалдары-биле ажылдап билир, айтырыгларга, даанган (күүседир) ажылдарны кылырынга сонуургалды. Бодунуң бодалдарын болгаш хуу көрүжүн илередип, бадыткап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) ажылдап билир
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ⁴		

6 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртемнге олимпиада	Өөрөнгөн турар темаларынга дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң өөрөдигезиниң деңгелин билир, чедир билбейн барган билиин бот-тускайлаң чедип ап турары. Айтырыгларга бижимел долу харыыларны берип, чогаадыкчы уг-шиглиг ажылдарны күүседип шыдаар. Чогаал эртемнге хамаарыштыр өөрөнгөн теория талазы-биле билиин херек кырында ажылдарга ажыглап билир арга-шинээ бар
Конкурс	Чуруктар (иллюстрация) «Чашкы делегей чечен чогаалда»	Чечен чогаал – уран чүүлдүн бир адыры деп хүлээп билир. Өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарыштыр сюжеттиг чуруктарны, портрет болгаш янзы-бүрү иллюстрациялар чуруп билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир
	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглер	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглерге идепкейлиг киржир. Сөзүглелдерни шээжи-биле билир. Улус мурнунга (аудитория) бодун алдынып билир, ниити бөлүк-биле ажылдап билир
Делгелге	Номчукчунуң хүн демдеггелиниң делгелгеги	Сөзүглелди шын тургузуп (бижип) билир. Бодунуң ажылын та-ныштырып билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир. Өөрөдигезинге хамаарыштыр баш бурунгаар

		планнаашкынны кылып билир
--	--	---------------------------

7 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр бодунуң билиин үнелеп билири. Бодунуң сорулгазыңга дүүштүр бот-тускайлаң сайгарып номчуур номнарын баш бурунгаар шилип алыры, литература-теориялыг билиглеринге даянып, сайгарып билири. Литература теориязыңга хамаарышкан билиин делгемчидип, бот-тускайлаң болгаш башкының удуртулгазы-биле ажылдап билири
Угаан сайзырадылгалыг оюннар	«Чүү? Кажан? Кая?»	Телевидениеде угаан сайзырадыр, өөредиглиг, сайзырадылга угланышкынныг оюннарга киржири, айтырыгларга харыылаары. Хөй-биле деңге ажылдап билири, сайгарыл-галыг ажык чугаага киржип, чорудуп билири. Тыва литературага хамаарыштыр билиин делгемчидери
Литературлуг дыштанылга кежээзи	Чогаалчылар- биле ужуражылга	Тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдар-төөгүзүнүң дугайында билиин делгемчидери. Медээни дыңнап, сактып аары, диалог чугааны чедимчелиг чорудуп билири. Медээни сайгарып болгаш түңнелдерни үндүрүп билири. Хөй кижилер аразыңга чугаага киржип билири, утказыңга дүүштүр чугаа культуразын сагып, харылзажып билири
Аянның номчулга мөөрейи	«Частың тыныжы»	Сөзүглелдерни шээжи-биле өөренири, база аянның күүседип билири. Час дугайында шүлүктерниң ылгалдыын хайгаарап, утка-хөөнүн тодарадып билири. Аянның күүселдени чорудуп тура, чогаалдың утказыңга дүүштүр иштики сагыш-сеткил байдалын база үн аянын илередип билир. Аудитория мурнунга хостуг чугаалап шыдаары. Бодунуң болгаш өскелерниң аянның номчулгазын үнелеп билири

8 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр билиинде чедир билбес чүүлдерин билири. Өөрөнгөн чогаалдарыңга хамаарыштыр литература теориялыг билиглерин болгаш чогаалдарның
-----------	---	--

		утказын, сайгарылгазын билири. Частырыглары-биле ажылдап билири
Демниг чогаадыкчы ажыл	Хана солун «Ол – Тываның маадыры болгаш чоргааралы» (Тываның билдингир кижилериниң дугайында)	Тываның билдингир кижилериниң дугайында билиин ханыладып, делгемчидери. Хана солун үндүреринге херек материалдарны чыып белеткээри. Солун, Интернет медээлер-биле ажылдап билири. Хөй-биле ажылдап билири
Темалыг кежээ	«Тыва дайын чылдарында»	Дайын чылдарында Тываның төөгүзү, тыва чоннуң ССРЭ-ниң чонунга дузазының база эки турачы маадырлар дугайында билиин делгемчидери. Чоннуң амыдыралының төөгүзүн өөренири. Бердинген темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалап, номчаан чогаалыңга, көргөн кино-чуруунга дүүштүр сайгарылгалыг чугаага киржири. Чурукту көрүп, бодунуу-биле немеп, шинчилеп, ханы сайгарып билири. Улус мурунга хостуг чугааланып билири
Сагынгыр- тывынгырлар оюну	«Чогаал маадырларын тып»	Тыва чогаалдарны сонуургап номчуур, көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитпирлээринге сонуургалдыг, чогаал маадырларын билир. Улус мурунунга хостуг чугааланып билири

9 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырыын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурунунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннуң эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунуң бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири
Темалыг кежээ	«Сергей Пюрбюнүн сураглыг ырылары»	Авторнуң билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурунунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонуургаар, билири. Темалыг кежээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.

	Арат Республика үезиниң чогаалдары»	Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүн, чоннуң шынныг арыннарын, тыва чоннуң аажы-чаңының бот-тускайлан онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өттүр көргүскен уран чүүлдүң бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери. Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары. Келир үеде өөрөдилге ажил-чорудулгазын планнап билири
--	---	---

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЭР БАЙДАЛДАР БОЛГАШ АРГАЛАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемни өөрөнгениниң билиин хынап түңнээр ажилдар *тодаргай* (амгы) үеде кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, хыналда ажилдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төңчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажилдар болур. Ук ажилдар билиг хынаарының негелделеринге хамаарышкан доктаал-саавырларга даянып чоруттунар.

Кол ниити өөрөдилгениң 5-тен 9-ку клазынга чедир айтырыглар болгаш онаалгалар аас, бижимел харыылардан эгелээш, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарарынга болгаш о.ө. ажилдарга чедир башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажил өөрөникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төңчүзүндө түңнел ажилдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажилдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг) бооп болур.

Түңнел хыналда ажилдар чыл төңчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының азы эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Хыналда ажылдарның кандыг хевирин кылдыртыры хоорайның (кожууннун) ажылдап кылганы план ёзугаар *даштыкы* хыналдазы азы школаның өөредилге удуртулгазының ажылдап кылганы ниити *иштики* хыналдазы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдун төнчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевирин хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдун азы чыл төнчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аяанныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаалдарга даянып, чогаадыг бижиири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди эдерти чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын баш бурунгаар тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;

– бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры...);

– шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;

– тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шингээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;

– хыналда айтырыглар;

– төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;

– компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Аянынг номчулганы күүсеткенин хынаары:

– сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;

– үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;

– номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;

– уран номчулганың аянын билир – 1 б.;

– чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген);

«4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу чырыткан;

– чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;

– бижимел ажилдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

– сөс курлавыры байлак;

– бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;

– илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

– өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Төрээн чогаал эртемин өөреткениниң түңнелдерин илередири

Бот-тускайлаң түңнелдер:

– сагыш-сеткили байлак, энерел сеткилдиг, төрээн чери, чурту дээш сагыш човаашкынныг, бот-тускайлаң көрүштүг, туруштуг, амыдыралчы үзел-бодалдыг хамааты болурунга белен болуру;

– чаа билигни шиңгээдип алырынга сонургалдыг, өөренириниң чугулазын, ооң келир амыдыралга ажыктыын медегердиди-биле бодун сонургап турары кайы-бир ажылче бот-угландырып, бот-башкарнып билири;

– бодунуң шаа-биле амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырамынче күженишишкинин салып билири;

– хөй-ниитиниң чурумунга чагыртып билир, харыысалгалыг, хоойлудүрүмнү сагып чоруур, хамааты туружу быжыг, хүндүлээчел аажы-чаңны бодунга хевирлээри;

– бодунуң ниити сайзыралыңга ажыглаар эртем-хөгжүлдениң янзы-бүрү үндезиннерин (энциклопедия, словарьлар, интернет четкизи, электроннуг өске-даа дериг-херексел, чон-биле харылзаа, массалыг парлалга чепсектери дээш о.ө.медээлерни) чөптүг ажыглап билири;

– өөрөдилге программазыңга дүүштүр номчаан чогаалдарыңга даянып, чогаал маадырларының ажыл-чорудулгазыңга чөптүг үнелелди кылып билири.

Предметтиг түңнелдер:

1. Өөреникчиниң чаа медээ (билиг) шиңгээдиринче утланган ажыл-чорудулгазыңга хамаарышкан түңнелдер:

– бодунуң төрөөн чонунуң, биче буурай өске чоннарның, орус болгаш делегей литературазыңдан өөрөнгөн чогаалдарыңда көдүртүнгөн айтырыгларны назы-харыңга, өөренириниң деңнелиңге дүүштүр сайгарылгалыг сонуургап номчуур арга-шинээ;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) шиңгээткен билиинге дүүштүр эки билири;

– чечен чогаалда болушкуннарга, маадырларның хөделиишкиннеринге оларның иштики делегейиниң сайзыралын чурууруңга өөрөнгөн чогаал теориязының айтырыгларын эки билири;

– чогаалдың сюжединиң элементилерин (өөрөнип эрткен билиглеринге дүүштүр), оларның чогаалдың идеялиг утка, тема ажыдарыңга салдарын, дылының уран-чурумалдыын тодарадырын эки билири.

2. Өөреникчиниң мөзү-шынарын, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын хевирлээринге хамаарышкан түңнелдер:

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарыңда кижини чараш мөзү-шынарга, сагыш-хөңнү бай, эңерел, кээргээчел сеткилдиг аажы-

чацныг болурунга белеткээр чогаалдарны номчуп чорууру, номчулгага сонуургалының улуу;

– номчаан чогаалдарында хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын, туружун илередип билири;

– чогаалда болуушкуннарны сеткил-сагыжындан хайныыш-кынныг хүлээп ап, маадырларның ажыл-чорудулгазынга, чурт-талгазынга, бодунуң хамаарылгазын илередип, ук чогаалдарга чаа утка-хөөн кирип, чогаадыкчы хамаарылгалыг номчукчу болуру;

– чогаалда болуушкуннарны чүгле сагыш-сеткил хай-ныышкынныг хүлээп ап эвес, угаап бодаашкынныг, шүгүмчүлелдиг сайгарып билири;

– авторнуң маадырга, болуушкунга хамаарышкан туружун, көрүжүн эскерип, аңаа номчукчунуң хамаарылгазын илередип шыдаары.

3. Бодунуң бодалдарын, чугаазын дыңнакчыга шын, тода, чедингир дамчыдып билиринге түннелдер:

– янзы-бүрү жанрда бижиттинген чогаалдарны кичээнгейлиг, меделердиг дыңнап, шын хүлээп ап билири;

– дылдың уран-чурумалдыг аргаларын, үзүндүлөрдөн цитаталарны чогуумчалыг ажыглап тургаш, эдэрти чугаалаарында, номчаан азы дыңнаан чогаалының дугайында салдынган айтырыгларга делгереңгей харыы бээринге, аас-биле монолог, диалог чугаа кылырында аас чугаазының сайзыраңгай байдалы;

– чогаалга хамаарыштыр уран чүүлдүң хевирлерин (чурулга, хөгжүм, театр, чогаадып күүседери) ажыглап, бодунуң бодалдарын илередип билири;

– сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

– бердинген темага дүүштүр, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны бижимел (класска азы бажыңга) сайгарарында база

эдертиглерни, чогаадыгларны, литературлуг болгаш ниити темаларга чогаадыкчы ажылдарны шынарлыг бижири.

4. Эстетиктиг көрүжүн хевирлээринге түңнелдер:

– чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми – сөстүң уран чүүлү, чараш мөзү-шынарны көргүзериңиң чугула бир аргазы дээрзин эки билири;

– чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп билиишкиннерни ханы билип турары;

– сөс кандыг-даа чогаалга чугула чепсек, ооң тема, идея илередиринге ажыглаттынган ужур-утказын, сагыш-сеткил илередиринге ужур-дуказын ханы билип алганы.

Метапредметтиг түңнелдер:

– уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

– ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харык-шинээ;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарыңга) хамаарыштыр угаап, медресеп билири, даап бодалды шыдаары;

– чогуумчалыг харыы бээринге чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнеп билири;

– бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткаарыңга барымдаалыг чижектерни чугаазыңга (ажылыңга) таарыштыр кириштирип билири;

– бижимел болгаш аас чугаазыңга чылдагааннарның үңген дөзүн бадыткап, түңнел үндүрүп шыдаарыңга арга-шинээ;

– эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;

– өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;

– хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланыышкынныг бот-башкарнып билири;

Өөредилгениң метапредметтиг түңнелдери уругларның шиңгээдир темазын чогаал эртеминиң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглерни шиңгээдип алырынга дараазында ажыл-чорудулгаларга даянып эрттирер:

– чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру;

– чечен чогаалдың сөзүглелин ыыткыр, аянныг номчууру;

– эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);

– чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;

– шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири;

– чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары;

– чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдиң планын тургузары;

– чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;

– чогаалга хамаарышкан медээлер-биле ажылдап билири;

– бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажыл-чорудулгазын кылыры.

Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАР БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словары, аас чогаал словары болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарына болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадырғы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскен-төрээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрээн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. –102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнеенисейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.

8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.

9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статья на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюркск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.

10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.

11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.

12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.

13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.

14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.

15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.

16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.

17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктиң чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөрөдириниң методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
21. Тогуй-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуй-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.
22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др.– Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөрөдилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

